

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 35 (1949)

Artikel: Tschels onns
Autor: Cahannes, Toni Mudest / Venzin, Gion Antoni / Gadola, Guglielm
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881535>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 14.03.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Tschels onns

I.

Guglielm Tell a Schlans

da Colonel Toni Mudest Cahannes

Ei era la fin della scola. Jeu creiel igl avrel 1883. Nus manavan a scola e luvravan pulit. Il Schuoler, nies scolast, era cuntents cun nus. Ina sera di el a nus de buna luna: «Damaun s'ei producziun a Schlans. Vus veis fatg pulit vies concept sur Tell. Ussa saveis ir a mirar il fatg; co quei va tier. Damaun allas 9 essas a Schlans, si Camertgeis sper la tuor.» — In hallo, tiels gronds e tiels pigns buca meins. —

Damaun ina cumedia, ina spassegiada e liber gl'entir di! Per sendas graschlas e malmantenidas vias vai gl'auter di a Schlans. Nus arrivein ad uras sil crest della tuor. La stgira miraglia, ils quaders grischs, raquantan da temps vargai; dal temps de signurs e tirans, de servs e subdits, de lavurs cuminas, de suadas e baccaradas. Il tetg ei svanius, igl intern barschaus ora; buc ina trav e buc ina sava ei pli en siu esser. Endadens cuvieron crappa e ruinas ils funs dils tschalers e tras las ruosnas egl ault dat il sulegl e ri la glina dapi tschentanners en pacifica scumiada cun las tschuettas che sgolan en ed ora. — Sic transit gloria mundi. —

Grad speras la caplutta cun siu clutger rodund, salvada e mantenida toch' il di ded oz. Tgei ha preservau la caplutta, tgei disfatg la tuor? La tuor croda sco unfrenda dil temps, negin drova ella pli. La caplutta han ils tschentanners salvau, salvau per nus, e nus duvrein ella oz, sco ils antenats, e quei diever vegn mai veders . . . .

A Camertgeis, sisum il vitg sefan ussa las caussas preparadas. Tut tgi che sa e po ed ha flad el venter serenda a Camertgeis. Giuven e vegls, grond e pign, zops e bistocs, tut fa tscherchel entuorn la tribuna aviarta el curtgin, ell' umbriva della tuor.

Gl' ei vargau las nov. La direcziun vul buca propi entscheiver a funzionar. Ed igl ei in cumplein legn, co quei selai aunc en. Il pievel tschontscha, fa gronda lala, ei spir marveglias, tgei pudess vegnir.

Cheu compara ad ault sin in carpun amiez in cagliom la figura stagna e fatscha quadra d'in giuven de Schlans. Igl ei il Gieri Giusep dil Giosch. Frestgamein giu dil crap, sco postament segir, decloma el il monolog de Tell. Spert e senza retegn vai sc' ina bova. Il pievel quescha e persequitescha il cuntegn cun capientscha e grond applaus. Il Tell svanescha davos il crap, il drama va vinavon.

Tell cul ballester sil schui vegn da Bürglen, siu buob pil manut. Va sper la capiala ora cun pass stendiu senza s' enclinar ni dretg ni seniester. El vegn tschaffaus per tschiep e cavez; dus fumegls sestrain cun Tell e ligian el.

Cheu arriva Gessler sil plaz e Tell vegn condemnaus de sittar sil meil. Quei daventa; il buob sut il maler, il meil sin tgau; cun virtuosidad croda il siet — e buob e meil sefan ord la puorla.

Igl ei grev de figurar il lag en in drama si Schlans el liber. Ei drova ina buna purziun fantasia leutier. Era quella difficultad vegn dominada. Ina benatscha sin quater rodas cun tgamun sco gubernagl fa per barca. En quella seplacca il Gessler cul Tell ligiaus sper el. Dus fumegls vid il tgamun. Ils mats tahegian e semudregian, la barca s' avonza sul plaz vi. La bena scrutscha, las rodas tgulan — ed ei drova mo pauc fantasia — ed il stemprau sil lag ei cheu en natira. Ils barcarols sesparunan, laian dar palas e gubernagl — e la barca — la bena segeina il tgamun per tratsch, sescrutschlond dil prau vi. Gessler giufuns la bena en tgil, siu rival sper el, sesaulza en tema ed horrur, lai liber il Tell e camonda a quel de prender el il gubernagl ed empalar la barca sul lag a riva.

Tell buca maufers seglia ord la barca, tschaffa il tgamun e diregia il vehichel cun ferma bratscha. En plazza de Tell veva ussa in auter mat priu plaz ella nav scardalida e seseva sper Gessler.

Buca lunsch semova la barca sin undas malruasseivlas, dirigida da Tell, ch' el lai curdar il gubernagl e seglia d' ina vart, dend cul grev calcogn ina ferma calzerada silla spunda della nav ch' ei rebatta neu dalla tuor sc' in sfrac d' in' aissa rutta. Paralell a quei fraccass resuna in griu lamenteivel dil fumegl de Gessler. «Au, au miu det, miu det!» — En frestga spimonta sanganada cuora il saung dalla bena giu; daguots tut cotschens daghiran giu sil plaun. Il ravgiau cumpogn, il Tell, cun siu calcogn enferrau, veva tuc il maun pusaus sigl ur della bena e smacchau in det petta-plat. Il fumegl blessau passa giu. La scena improvvisada dat veta ed empau disuorden.

La nav ballontscha, il pievel tschontscha, tut fa rueida tenend cusseida. —

Il drama interrut pren sia cuorsa. Tell fui e metscha. Gessler va a riva, q. v. d. ord la bena ed engira a Tell ed a sia schenta terribla vendetga.

Gessler vul cavalcar a Küssnacht. En munconza de cavals van ins pigl asen de Gieri Antoni, il vegl e fidau cumpogn de siu patrun. Igl asen vegn menaus el rin, sper la barca tratga a riva, e Gessler, il cavalier, emprova de secavegliar si dies. Mo igl asen, buca de quei meini, sedosta sc' in pitoc; murdidas davon e calzeradas davos fan la situaziun penibla e nuot meins ch' emperneivla. — Cheu s' approximescha ord las retschas dil publicum il patrun Gieri Antoni. Igl asen enconuscha siu patrun e suonda. E sigl asen seruschna il losch castelan, l' urdadera plein gretta, igl egl flammegiond. Ed igl asen trotta pazient e bufatg, menaus da siu patrun viaden ella «Gassa cavorgia». Las aviras de Gessler, ils plans de vendetga laian freids asen e patrun.

Cheu compara Tell davos il carpun, fa in spergament e sietta il paliet. — Gessler, tuccaus, sescrola sigl asen, lez in' untgida anetga. Gessler piarda las hottas e dat speras giu. «Tell, quei ei tia ovra», ei sta usiu davos plaid.

E cun quella acziun dramatica va la cumedia a fin. — Ils acturs serimnan sil plaz avon la tuor. La solia unfrenda dil di: Il fumeagl blessau, il Luregn compara cun maun ella fascha. E Tell e Luregn e castelan fan bratsch e van — la pasch perfetga — ensemen giu enta Baselgia tiel cafe. E nus, ils sulets hosps d'ordeifer, semettein silla «Via de strada» e mein spert e senza entardement a casa tiella mumma a tscheina. *)

II.

Caltschina viva

(Studi historic-cultural)

da Gion Antoni Venzin, Rueras

Il survetsch divin a s. Vigeli ei finius; las femnas entscheivan ad ir giadora. Giud laupia resuna la vusch recenta dil salter: «Quels stimai signurs e vischins ein supplicai de spitgar vischnaunca.» La baselgia vegn in tec alla ga vita; ils biars serendan aunc on santeri per dir dus paternos per las olmas. Ils umens serimnan lu plaunet sin Cadruvi. In suffelet fin termaglia cun la neiv entuorn las grundas. Igl empremgerau cloma de vegnir neutier ch'ins sappi entscheiver. La suprastonza cul salter sepostan vi sper la casa de scola; ils umens ein in tec pli anavos, formond in rin, egl intern de quel ils geraus stai en uffeci zacu. Gerau Luregn arva la vischnaunca cun schar preleger il tierz gerau il protocol, che vegn approbaus.

Suonda la publicaziun de dus ingants. Damondas per lenna de baghiar ein de dar en enteifer il mars. Trer a memoria ch' il

---

*) **Remarca:** Dapi quei di ei la «tribuna a tut ils suffels» (= Freilichtbühne) de Camartgeis aunc inaga vegnida en diever concret: tier la messa niviala de Sur Cantieni. — Quei fuv'era il plaz de sedar il di de s. Marc denter ils buobs de su (Sumvitg e Trun) ed ils de sut (Schlans e Breil). Canoni Darms ei in onn en horem e stola ius si Camartgeis e dau freid cun ferma bratscha.

tener aviert las vias e mundar, seigi igl uorden sco' ls onns vargai. Lu metta gl' εμπremgerau en discussiun la damonda, sch'ins manegi de puspei schar berschar caltschina, e ch' ei seigi lu era aunc de repassar il fuorn (la caltgèra). Ei vegn fatg la proposiziun de dumandar entuorn ils meinis. Il salter ha de clamar giu per num ils geraus tenor rang e vegliadetgna per lur meinis en caussa. Ils geraus ein dil meini de rugalar e lugar la caltgèra vedra. Tgi che ha de basegns de caltschina, sappi e dueigi s' annunziar ed ei dueigi vegnir menau ora sco usitau, risguardond enqual giavisch exprimiu. Suenter ina discurida vegn ei fatg la tscharna e concludiu en quei senn, q. v. d. sco' ls biars han giavischau.

Ei tucca pia de metter dus umens vid quella caussa. Quels vegnan proponi ed elegi: geraus Stiafan Monn e geraus Stoffel Riedi, dus umens versai en quels fatgs. Gl' εμπremgerau cloma lu aunc, che tgi che vegli caltschina, dueigi indicar il cu e con ad in u l' auter de quels signurs enteifer treis jamnas. La vischnaunca vegn serrada ed ils umens van a casa.

Empau alla ga s' annunzian de quei de curonta vischins per caltschina, tgi per ina ni duas ni quater buots, ni era mo per ina quarta brel. Alla fin dil termin er' ei dau en per ver 65 brels; in pèr duvrava la vischnaunca, aschia ch' ins saveva quintar de schar berschar ina caltgèra. Per la lavur eran differents s' annunziai. La finfinala marcadan ils dus commissionai cun Giger e Bisquolm per 3 francs e miez «per salme», sco ils vegls schevan: culs vischins metter crappa e lenna sil plaz.

Calonda mars, in di de bialaura, va geraus St. Monn en la Punt Perdatsch a dar ora la lenna. Vègn marca el enasi la Riada e diesch dador la Val Caltgèra si. Turnaus a casa prepara el ils rodels per visar vid las lavurs. Quei che sepo tut che vul luvrar, per buca stuer pagar. Per la lavur vid lenna ha el resdau cun Str. Gion Mihel de survegilar e tener quen. In pèr dis suenter serendan dudisch umens vid quella lavur de pinar, resgiar ora sin ca. trei bratscha, trer sper la caltgèra e fender ora plèdra. Igl ei circa in' ura viadi e mintga luvrer porta el moni-sigir in stratsch cun en la marena; da cauld vegnev' ei buca fatg.

Dallas treis calan ils luvrers ed il survigilader quenta che 7—8 umens pudessien finir quella lavur. Ei seporscha aunc luvrers avunda per l' auter di.

La lavina dil Tschèr fuva vegnida giu empau ed ulivau la val ed ei fuva buca de temer ad interim; ins saveva patertgar de preparar la crappa.

Circa in km. sur la Punt sesaulza in grep alv-melen cun in' aulta preit crap. Gerau Stiafan visa ussa sis umens versai de vuler far vid la crappa, il Luis, il Tumaisch, il Leci ed aunc treis. Ei fuva de schluppentar, fender e pitgar e far giu en la Val la crappa. Ei basegnava de luvrar cun sistem per buca sruinar su- rora il grep. Preparau aschia tenor idea dil survigilader avunda crappa per ina caltgèra, vegn lu ils proxims dis visau 12—15 umens per di de trer giu la crappa. Per umens giuvens fuva quei ina lavur perfin legra; mo umens passai raschunan denton aunc adina dils strapazs e martuirs fatgs de trer crappa. Perver in muvel tut da prescha, suenter in viadi d' in' ura, per otg viadis (quintau in di!), cun g r e v a carga engiu ed ensi e sin via smul- lusa sco sablun, fuva nuota honzeli.

In tschancunet sur la punt observ' ins ina ruosna che para ded ir ella tiara. Tras in tagliament, sprunaus da mintga vart cun mir, passan ins ina porta d' arviul e vegn en ina tuor, para ina bein mirada tuor veglia, ella dimensiun de circa treis m. ladezia e ca. quater m. altezia. Suren vesan ins ch' ella ei cuvretga pro- visoricamein cun lenna, e dil rest curclada entuorn entuorn cun tschespet. Quei ei la caltgèra (= il fuorn).

Il funs de sulada sto vegnir schubergiaus, ensumma il sur- prendider ha de survigilar il cargar en. Essend igl ur suren della caltgèra ulivs cul terren, eis ei bi descargar. Mo quei va buca ual aschia. Giufuns sto vegnir fatg in arviul cun la crappa bie- bein l' intrada, che sto restar liber. Suenter sa lu la crappa ru- clar giuaden, mo buca pli grossa ch' ina curtauna — e sto vegnir cavegliada ulivamein suent' il mir.

Il secund ed il tierz di s' emplenescha la caltgèra entochen 30—40 cm. sut igl ur e vegn ulivau il cuntegn cun crappa pli ma- nedla, pitgada. La lavur de cuvierer che suonda, ei caussa dil

surprendider. — El ha già fastisau nua ch' ei fussi il pli maneivel de runar neutier dascha. Gl' entir spazi vegn ussa cuvretgs cun dascha. Sin quei madrat vegn lu rasau ora e smacchau en ina cozza d' arschela in calzer ault. Quei deva aunc empau lavur. Cunvegnev' ei al brischacaltschina pervia dell' aura ni dil temps — avon ch' ir a mises stuev' esser berschau — sche savev' el ussa far fiug. Aschi maneivel sco pusseivel fagev' ins si ina camona, sebrattond giu dus, treis umens per mantener il fiug. Ed ei duvrava in fiug senza schanetg e misericordia duront 3—4 dis e tontas notgs.

Amiez igl uvierchel d' arschella ei schau in bural, in til pil fem ed era pil fiug. Il direger il fiug entras ils burals ei la rutina, il misteri dil brischacaltschina; de quei dependa, schebein la caltgèra ei berschada schuber e bein, buca mo inton. Cura ei il crap berschous, cu eis ei caltschina? Suenter empau fimera, suonda ord il bural ina flomma ordinaria mellen-cotschna che senutrescha per aschi de dir per part dal crap. Entras la procedura e calira dil fiug, vegn quella flomma in tec per ga blaua; il crap ei en quei liug cotgs ed il fiug vegn, entras novs tils, tratgs ruc a ruc per tut la caltgèra entuorn. Ei quei daventau cun tut quitau, san ins quintar che la caltgèra seigi berschada endretg — ed ussa vegn serrau tut ils tils suren e suten, ed en dus treis dis savess ins descargar, parter ora la caltschina.

Ussa vegn ei secunvegniu cul genau, tgei di reparter la caltschina, ed ei vegneva tratg la sort tgi vegni gl' εμπrem. Lu stueva gl' εμπrem vegnir dustau gl' uvierchel d' arschella, ch' era ussa sco tiara cotga e la dascha berschada si.

Quella damaun a bun' ura ein de tuttas sorts menadiras sin via atras la gassa Surrein e Nacla. Cun carrs e benals e sliusas scultas reiv' ins la schliata via de greppas, crappas e fogas si. Il genau cun il rodel ed ils sorprendiders culla mesira ein sil plaz. Denton ein 25—30 menadiras arrivadas ed ei regia ina hazra ru-eida e gronda cusseida. «Quella caltgèra po dar ora 70—80 brels», manegia Lezi Balzart siper cumpar Luis, «la caltgèra vedra teneva de quei de novonta ni varga brels!»

Denton vegn la caltschina repartida tenor successiun e da-monda. Ina quarta ei in vaschi de ca. 20 liters, ed ei in grev buordi; ina buot pia quater de quels. Sch' ei vanzava, survegneva tgi che spitgava aunc enzatgei depli che dau en, cun far quen. — Igl atun fageva il gerau il quen, ed enqual che veva fatg bia lavur vidlunder survegneva aunc daners. Anno 1865 han mes perdavons pagau per ina buot caltschina a casa (fatg negina lavur vidlunder) frs. 5.25. Ils davos onns 1908—10 vegneva ina brel (ca. 4 sacs) sin 8—9 frs. — La vischnaunca quintava mo 80 raps per la lenna.

«Mardis vegn il miradur a ligiar giu il nuegl giu Milar,» di il bab ina dumengia de zercladur. «Gliendisdis stuein nus schar giu la caltschina.» Ord ina zona vegn el neunavon cun in truc tut alv endadens. En quel svidein nus lu in sac caltschina che nus havein tratg orda Perdatsch. Lu va el per aua e betta sin quella tocca sco pugns ni è pli manedla. Mo tgei ei quei? Ei tgula e sgregna! L' aua buglia tut agradsi ed ei buglienta de gnanc stgar tucchar en. Quei ei caltschina viva! Cun in fussed vegn quella tocca lu turschada e pitgada tier ina buglia uliva alv-melna. L' auter di ei quella buglia la pli biala cugliada, sco en in priel, mo anzi melna e pli compacta. En in truc pli pign ei lu pinau en empau sablun e cun la pala prend' ins lu empau caltschina, sco ei drova, per dar la dretga cuntscha alla maula. —

Cura che la caltschina ed il cement en sacs ein vegni sutsi, pudevan ils vegls buca capir e tucchiar quei: Ei detti ina maula senza colur, in sablun bugnau. En Tujetsch han ins barschau per la davosa ga caltschina 1910. Ils sorprendiders de lu (de Cavorgia) vevan quei onn 7 frs. schurnada, cumpriu di e notg. Denton ei la viafier vegnida entochen Mustér ed ins survegneva era la caltschina en sacs, sco tutta rauba en satgets, scarnuz e pachets. La vischnaunca senuspeva denton era de dar lenna — ed il berschar caltschina vegn ualvess aunc inaga a vegnir en moviment! Davart la qualidad selai dispitar. Tgi che savess vegnir en 700—800 onns, sch' il mund exista lu aunc, cun in exempel sco la tuor de Putnengia (= en Tujetsch schein nus P u t n e n g i a, enqual

vegl aunc Puntnegia!) ch'ha aunc mirs sco grep, savess lu seperschuader della differenza.

La caltschina viva vegneva era duvrada per desinfectar nuegls, lavar ora la palusa etc. — Vanzava en in'acila ni mises empau caltschina, sche satrav'ins quella en terren lom ed ella restava duvreivla decennis ora.

III.

Nossas cumpignias de mats

(Lur impurtonza per la cuminonza)

da Guglielm Gadola, Cuera

Prendein nus en égl il plaid «cumpignia», sche vesein nus immediat ch'ei setracta cheu d'ina cuminonza, gie schizun d'ina cuminonza de character pli u meins organisatoric e schizun militaric. Era l'expressiun «mat» e mats vegn buca duvrada expressivamein mo pil giuven u giuvenot ch'ei staus ménder e ch'ei ussa habels e madirs de semetter en retscha de parada; ella vegn buca mo duvrada pigl um giuven ch'ei ussa capavels de sesbatter culs umens pli tschentai e prestar lavurs de carschi. Cura ch'in bab ni ina mumma plaيدا de ses mats, sche patratgan ei senz' auter vid l'emprema cuminonza sociala, vid lur affons, vid lur «buobs», lur mattatschs che dattan pér tegn e tun alla famiglia!

Ina famiglia ei tier nus sisum la Surselva pér lu ina solida e beinfundada cuminonza, sch'ella sa sefidar e sepusar sin ina partida stupents mats. Pér lu ei la famiglia, quell'emprema e pli naturala cuminonza, moral- e finansialmein francada! Sisum la Surselva havein nus aunc — Dieus seigi ludaus ed engraziaus — il ferm e nunballucond principi che buc ina gronda, anzi, ina pintga famiglia sgurdini quella material- ed idealmein. Tgei luschezia han per ex. las numerusas mummas della Cadi, cura ch'ei san mussar sin ina roscha de tschun, sis e plirs buobs! «Mirei,

quei ein nos mats; in pli stagn e pli viv che l' auter. En enza-
conts onns, cu quels entscheivan a schar ora ils cups, essan nus
ametsch! Nos mats ein nossa speronza, nossa rihezia!»

Jeu sai d' in giuven bab, cau d' ina gronda famiglia, ch' era
sin pugn de mort. Entuorn siu letg agradi stevan dudisch affons,
denter quels nov buobs; la mumma teneva il pign sin bratsch; el
veva dus onns. Il vegl veva cumpleniù ils sedisch. La mumma
bargeva. Cheu sevolva il bab moribunt aunc inaga enviers la fi-
deivla consorta culs plaids: «Buca bragia, mumma, ti has nov
stupents mats. Tgei speronza! Tgei agid!». Epi ha el aunc mirau
els egls ad in e scadin ed ei morts, quiets e consolaus entafuns
si' olma. Ses mats han fatg bien — e fundau ina flurenta figlia-
lonza . . .

Giebein! La rihezia de nossas famiglias, il ferm sulom de
nossas vischnaucas, la forza de nos cumins ein nos mats. Pil-
vermo, nos mats e lur cumpignias ein la gronda luschezia de
nossa populaziun muntagnarda! Quei ei buc ina tschontscha sen-
za funs ed uvierchel: quei ei in factum vivent. Perfin vegliurds
che segeinan pacificamein viers la fossa, selegran e selaudan de
lur beadis, de lur mats ch' ein per els la segira caparra d' ina no-
va e robusta generaziun. Els sevesan elsez en quels e sesentan
giuvens er' els. Jeu emblidel mai ils plaids ch' in vegl els otgonta
ha detg a mi ina dumengia de viaspras, mussond en sils mats,
serrai fil a cumbel in sper l' auter en ina roscha bauns davon:
«Mirei cheu en nos mats! Tgei stupenta cumpignia! Grads e bein-
carschi sc' in conif en flur! Buc in gob, buc in ziep, buc in stru-
biau e buc in gutrus; ni surds ni méts, tuts bein en pei e bein
spatlai, plein ossa e maguol: cun in plaid, sauns e robusts da
tgierp ed olma! Tgei plascher per mei e per tuts nus vegls de
veser en els il solid e segir avegnir de nossa vischnaunca, de
nies cumin e de nossa patria!»

E cura ch' el ha detg quels plaids glischavan ses égls da
cuntentientscha e satisfacziun e sias survintschevias serebalza-
van sut il revegn d' ina nova forza — d' ina permavera tardiva.

Nos mats ein, saver grau, il tratg d' uniun della famiglia,
della cuminonza la pli naturala; els ligian nossas famiglias da

miez engiu e miez ensi. Els gidan geniturs e fargliuns pli giu-
vens, els sustegnan tats e tattas. Els ein la segira garanzia dell'
entira figlialonza, els la suletta forza carschenta dell'entira vi-
schinonza. Patertgei naven nos mats ord casa, prendei nossas
cumpignias de mats giud cadruvi, ord curtin-cumin, patertgei
naven els da nossas fiastas ecclesiasticas e profanas — e da
nossa tiara svanescha la buna mesadad de nossa veta culturala
e sociala!

Quei ch'igl'autur de quest studi ha en égl, ei oravontut l'im-
purtonza de nossas cumpignias de mats per la cuminonza e pil
cuminétel, sco ei semantifestava aunc ier — e sco
ei semantifestescha aunc oz, deplorablamein mo tscheu e leu . . . .

Sisu havein nus allegau l'impurtonza dil mat per la pli
naturala cuminonza: la famiglia. Las vischnaucas e contradas,
nua che las cumpignias de mats existan aunc oz, ein quellas della
pli numerosa e ferma populaziun. Nos vitgs, uclauns ed ucli-
vas, benedi cun roschadas mats, ein buca surcargai cun rihezias
terrestras. Quei ei ver — e nus astgein schizun esser cuntents
de quei fatg. Mo en quels loghens dellas pli grondas e bialas
cumpignias de mats, ei è negin che sto ira per l'escha. Leu nua
ch'ei dat ina numerosa e robusta giuventetgna ei il combat per
ina modesta existenza dirs e fadius; mo leu regia era cuntentien-
tscha, senn per vicendeivel agid, sempladad, spargnusadad, sco
era la sauna capientscha pils facturs d'ina vera cuminonza.

Ordeifer il cerchel de geniturs e fargliuns, de tats e tattas
ed aug's ed ondas, giugavan nos mats oravon tut ina nobla rolla
sco cumpignia de mats. Jer er'ella aunc il factotum dil
vitg e vischnaunca en ton sco tuttas questions de cuminonza ed
en beinenqual interpresa de tempra sociala.

Mo enzaconts paucs exempels de tschels onns:

En bunamein tut las statutas de nossas cumpignias de mats
entuppein nus in u l'auter paragraf, che dat perdetga dil vi-
cendeivel agid ch'il singul commember e l'entira cumpi-
gnia tegnan per in'obligaziun d'honor de prestar, aschi savens
ed aschi bein sco els san.

Ei in vischin vegnius malsauns da mesa stad e pon ils ses nungrazia dar il damogn cun la lavur dil funs, sche serimnan ina sera ils mats tut tgeuamein e concludan de vegnir en agid da cuminonza al pauper malsaun ed a sia famiglia ellas stretgas. E co daventa quei? Fetg sempel e natural! Ina damaun bein marvegli da bialaura vesein nus tuts, ni quasi tut ils mats della cumpignia a serendend cun faulsch e cuzè sin praus e pradas dil vischin malsaun. Cheu vegn ei segau, enzardau e luvrau da gust entochen miezdi; lu va in e scadin a gentar a ca-sia, per silsuenter turnar vid il rugalar il fein. En dus, treis dis silpli, ei il fretg dil vischin malsaun en ladretsch e suttetg, tut sec e bien sc' ina cocca. La cumpigina de mats ha fatg in' ovra de vicendeivel agid, in' ovra de cuminonza el meglier senn dil plaid, ina lavur propi de gati, che cuosta al gidau nuot auter ch' in sincer e cordial «Dieus paghi». —

In auter exempel:

Enzanua en in vitget stat ina matta veglia de negin. Ils ses ein morts, ni schiglioc naven; enconuschents ha ella biars, amitgs paucs ni negins. Sia bellezza ei svanida, ell' ei tut faldida, turrida. Ell' ei apparentamein quella de negin — e tuttina quella de tuts, cunzun de tut ils mats! Ella stat tut persula en casa: avon quella observein nus ina hazra pluna lenna de pegna e de platta, mo la paupra matta ha buca pli la forza de fender quella sezza. Cheu, ina clara notg de glina pleina, vesein nus a selsluitond dus a dus tut discus, mats e ménders era, encunter la casa della matta bandunada. Tgei han quels utschacs pomai el senn? Ein els sil precint de far in' attacca, ni schiglioc ina sbarrada, ina sfraccada? Strusch! En rots pli gronds e pli pigns ein els ussa s' avischinai alla pluna lenna. Ed ussa — o miracla della forza de cuminonza! — en in gienà svanescha la pluna e vegn platta tocca plaun. Tgi resgia, tgi fenda, tgi cugna, tgi empluna. En paucas uras ein las cuschas semidadas en pleders; cavrius, buoras e burels en stgeina bufatgetta ed uliva. E ferton che la biala matta de tschels onns dorma e siemia da permaveras daditg vargadas, da bugadadas e schlittadas, da fiastas de tschupi e da solemnas paradadas, han ils mats ded oz, quels giuvens che savessen

esser «ses mats», fatg ina bial' ovra de cuminonza, in' ovra che fa cantar il laud della cumpignia gl' entir vitg e l' entira vischinonza.

Gie, nos mats! Eran els buc il plascher e deletg de lur temps? La speranza e ventira de nies vargau? Eran els buca penetrai dal ver spért de cuminonza? Vivevan ed operavan els buc el spért fratern de vicendeivel agid? Darar darar ch' els udevan ni legevan zacu enzatgei de teorias socialas, de projects de cuminonza e giavel e quater e tuttina fuva quei ch' els fagevan la suletta vera pratica sociala, il sulet ver agir de cuminonza!

In auter exempel de permera cuminonza:

Igl ei stau in schliet onn de fein, mo persuerter in atun ded aur. Palas, parcelas de fein a pastg han dau o bein: las maidias sin teissas e bleissas, sin tgiembels e sut cuvels fan parada il di della scargada. Il di de spundivas, mond ils mats pil purment, concludan ei cu ira pil fein a pastg vi d' unviern. Il conclus secloma: de cuminonza! Il tiern: u da s. Martin, da s. Catrina, ni pil di de s. Luzeia. La decisiun definitiva dueigi curdar sil di della pli biala samada!

Quei di ei finalmein arrivaus; il tschiel ei bi blaus e splendorus, sco las pli profundas buolas de nos reins. Cuolms e péz-zas tarlischan en lur vestgius mur alvs della neiv cristallina. Ils emprems radis dil suleagl matutin betschan il frunt dellas tschemas. Greppa, cons e corneras, tuors e turatschas bettan liungas umbrivas per vals e vallatschas. Dapertut regia aunc il silenzi absolut dil mund alpin, ni sun ni tun, buc in suffel, gnanc in flad.

Mo tgei ei quei leugiu egl iral della val, per liung dil vial che va a pèr cul vau dil Rein surcufflau? Dalunsch schess ins ch' ei fuss utschacs, trenta, curonta, in' entira truppada. Quels tacs ners resplendan recent dalla neiv e semovan plaun plaun videnasi encunter la siarra della val. Ed ussa distinguin nus finalmein quella liunga corda nera plein nuvs leugiu egl iral della val. Igl ei ils ménders e mats dil vischinadi che han interpretu oz ded ira comunablamein per las maidias de fein a pastg.

Las menadiras seretegnan; ina partida mats, mintgamai in sin treis bos, restan leugiu spera quels. Ils auters prendan cun els ponns e sugas, tretschas e terscheuls e sereivan en corda, sco d'unfrir, dallas teissas spundas enasi. La neiv ei schelada e tegn samada sc' in vadretg. Ils mats ein cuntents. Mintgaton dat in in griu de legria che vegn rebattius dals biars e rispundius dallas tschiens e tschiens vals e valettas e da tut las preits-crap. Oz astg' ins grir! La neiv ei rentada, schelira, neiv nova negina e ferdaglia de bialaura: segira garanzia encunter lavinas!

Finalmein ein ils mats arrivai orasi' ls aults sper las maidias. En tut ha il vischinadi sis de quellas, tuttas ulivamein grondas e buca lunsch ina ord l' outra. Ellas han ina pulita cozza-neiv si dies e la tschema fa tschera de capetscha. — Havend tratg flad in amen, camonda il capitani de mats: «Nus lein entscheiver el num de Diu e Nossadunna e rugar igl Altissim ch' el pertgiri nus oz de tuttas lavinas e disgrazias e meini nus sauns a ca-nossa.» Ils mats scuvieran ils tgaus e reciteschan en vesta als cuolms in devozius Babnos e Deprofundis . . .

Fatg quei, els dattan cun curascha ed ardiment vid las maidias. Tgi scrola giu la neiv, tgi taglia ils péls cul cunti de fein, tgi fa faschs, tgi ligia quels e tgi metta els en ponns ed en retscha. Havend luvrau e barhau zacontas uras da gust ed havend lu tut preparau e lugau per la partenza, serimnan ei aunc inaga en marighel, rogan il Tutpussent per ina buna runada, fan la s. Crusch — ed uss entscheiva la bellezza runada da ferma samada. Scadin fasch, ni runada ha ses dus runaders. In semetta davon e tilla e l' auter tegn davos pil cantun d' in sughet en cass ch' ei mass memi alla svelta . . .

Gl' emprem fasch schai sin ina sliusa de corns, ils auters giun plaun, rentai in vid l' auter cun ina tretscha. Il menader, il pli ferm mat de mintga rot, tschappa ils corns en sias brauncas ded uors e semetta sesprunond els «stadals». Ils auters gidan la runada en moviment, ed ussa seslueta la carabana sc' in siet dals aults giu els plauns. Ti dieunuardi, co quei spuorla e cuffla, co ei schula e tgula da quella biala samada giuadora! In gienà, e l' emprema runada ei già arrivada in tschancunet siviars ils bos. E

sco l'emprema suonda la secunda, la tiarza, epi tuttas, entochen che l'entira cumpignia ei rinnada e semptgada per la cargada sin sliusas e curtauns, sin trahas e targliuns. —

Ussa vegn ei tratg flad e ruassau empau. Gianteren, co la beinmeritada marena gusta a tuts suenter ina tala scursalada! Combas caura, caluns nuorsa, manetschs e spinals e tocca carniertg derasan in fried de nuir, talentan la liua e stizzentan la fom. E ferton ch'era ils bos dattan enguordamein vid lur bratschfein a pastg, fein de perdanonza, secs sc'ina cocca e d'in fried sc'in vin vegl, bognan ils ménders giu lur stufia tschavera cun in detg tschallat vinars d'ansauna, che neutralisescha il stumi.

Cuschentai ils stumis grischuns, ligiadas lasargas e pinadas en stupenta parada, vegnan aunc las pippas cargadas — epi semova l'entira sliusada dals plauns oragiu, traso engiuviars, mintgaton agrado en stendidas stiladas. Denton ha il sulegl de miezdi empleniu vals e valettas, runtgas e fogas e tut ils vaus e vials entochen giufuns funs igl iral della val. Tgei tarlischur, tgei splendur!

Aunc ad uras de perver arriva la legra cumpignia el vitg, nua ch'ella vegn beneventada da fatschas rientas e cuntentas, da vegls e veglias sin savas-escha e finiastras e da mattauns e buobanaglia sin vias e streglias. — Ed ussa vegn il fein a pastg, staus fatgs igl atun da cuminonza, ferdaus ed urentaus da fins specialists ed anflaus per la flur della féffa de tut ils fretgs sin ladretsch. Tgei plascher, tgei cuntentientscha!

Suenter haver repartiù ils faschs-fein tut gest ed uliv, mettan nos bravs mats orasut ils bos e serendan scadin a casa tier la mumma. Lezza ha mess si la vanaun gronda e pinau ina tscheina de tegn per ses mats. «Tgi sa tgei? Ei meretan era!» Buca ditg e tuts dorman cuntents e ventireivels d'haver prestau ina lavur de cuminonza per bien e pro dell'entira vischnaunca. — —

Quei spért de cuminonza e caritad, cultivaus de nossas cumpignias de mats, era bein la megliera pratica della devisa: In per tuts e tuts per in! — Ei vegn strusch a dar ina vischnaunca en Surselva, nua che las cumpignias de mats san buca mussar vi

sin talas e semegliontas interpresas de cuminétel. Aschia enconuschein nus in' ualti gronda vischnaunca sisum la Cadi, nua ch' ils mats han exequiu mo els ina stupenta via d' uaul e de cura, che survescha oz aschibein agl uaul de vischnaunca, als personavels dell' alp ed als jasters, che vegnan tier nus la stad en vacanzas. A tuts quels che fan aunc oz diever de quella — dapi circa 30 onns — ha 'la custau buc in tgietschen. Igl ei per quei era buc auter che gest ed endretg, che quella via ei vegnida numnada dal pievel: la via dils mats, e ch' ella vegna restar ella memoria de futuras generaziuns sut quei num, che di tut cun paucs plaid.

La veta de societad era avon onns insumma strusch de partertgar en nos ruasseivels vitgs romontschs senza l' activitad de nossas cumpignias de mats. Patertgeien mo vid il t s c h e i v e r c o m m u n a l, sco' l vegneva tenius aunc alla fin dil davos tschentaner: ina representaziun dramatica, la Passiun, la Dertgira nauscha, ina schlittada de mats e mattauns, il trer schibas, sco era la gronda part dils usits populars eran mo pusseivels entras las cumpignias de mats . . . .

Oz possedan nossas cumpignias de mats della Surselva, suenter esser per gronda part reorganisadas, schizun ina gasetta: «La Vusch dils Mats», che dat viva perdetga dell' activitad ellas resp. cumpignias, aschibein quei che pertegn la lavur culturala e spirtala dellas cumpignias sezzas, sco era il far e demanar de quellas permiez il pievel.

Abstrahei tut quell' activitad de nossas cumpignias de mats che vivan ed opereschan aunc oz en nos quiets e sempels vitgs purils e pli che la mesadad de nossa poesia svaness per ina e per adina. Tgei fussen per ex. nossas fiastas ecclesiasticas e profanas senza las cumpignias de mats? Mo pli in' umbriva! Per quei selubesch' jeu de far duas objecziuns davart l' i m p u r t o n z a m i l i t a r a della cumpignia de mats per la cuminonza dil vitg, sco era per la cuminonza de nossa cara patria e general.

Quei ch' ei restau entochen oz intact de nossas cumpignias de mats ei lur character militar, schebi che quel fuva all' entschatta forsa buca sia tempra principala . . . . Mo quel che di oz «cum-

pignia de mats», di era «parada» e patratga bunamein mo vi da lezza!

E pilvermo! Oz ei la parada de mats la vart essenziala della cumpignia e vegn a restar la principala! Ina cumpignia de mats che fa buca parada ei in tgaper alv en Surselva. Gie, nus astgein schizun pretender, che las cumpignias de mats seigien semantenidas, leu nua ch'ellas han aunc muntonza per la cuminonza, grazia alla parada ed al plascher per fuormas militaras, de disciplina, d'unidad e ver spért de cuminonza en tuttas questions de religiun e spért politic e patriotic.

La parada della cumpignia de mats a caschun de fiastas ecclesiasticas ei in survetsch d'honor, in survetsch en honor dil pli ault tschentau Segner dellas armadas, in survetsch en honor dil «Prenci della Pasch». Perquei fan ins parada tier nus da Sontgilcrest, per la fiasta de perdanonza, ad in' u l' altra fiasta de Nossadunna e lu adina e dapertut a caschun de Messas nivalas! Leu nua che quellas ss. fiastas ein svanidas, ein era las cumpignias svanidas, ni ch'ellas ein mo pli in' umbriva d'ina umbriva.

Esser commember della cumpignia de mats e far parada era — e duess aunc oz esser — pugn d'honor per in e scadin de nos mats. Tgei duida luschezia pil mat sez, sco pils de casa ded astgar purtar il fisi il di de parada, d'astgar alzar la buis en honor dil Segner, en honor dil s. Patrun Baselgia, ni era en honor dil mistral e cumin! Tgei bellezza simbols ein las bandieras de nosas cumpignias de mats! Ellas espriman nos ideals religios e patriotics publicamein. Quellas paradas ein «buca mo» paradas e paretas, ellas ein veramein la profunda e curaschusa expressiun de nos sentiments religios e la demonstraziun perschudenta de nossa gronda forza per la defensiun della patria. Ex montibus salus!

Giebein, tgei contradas de nies Cantun Grischun tarmettan oz la pli numerusa e fidada schuldada sils confins de nossa patria? Eis ei buca gest quellas valladas che han las pli flurentas cumpignias de mats? Eis ei buca gest quellas vischnaucas che han aunc saunas e robustas famiglias de 5 e 6 mats e schuldaus

per ina — e che vegnan bugen taxadas da nos «cars» compatriots per «vischnauncas de tratga de glied»?! Eis ei buca gest quels cumins e las medemas valladas che han gia da sias uras suandau il clom d' uiara: «Frestgamein vinavon mes mats!» Quellas cumpignias de mats che han liberau nossas Ligias e salvau nossa patria grischuna da scadina sclavinada!

Sco lu ein nossas cumpignias de mats aunc oz la forza essenziala de nossa tiara e quella forza crescha ad in crescer e vegn in di a cumandar las fiastas de nossa patria, sco quei che ella decida gia oz sin vischnaunca e cumin. Tgei biala speranza per nossa cara patria, il Grischun, la Svizzerza che stattan oz deplorablamein ell' enzenna della digren, quei che pertegn la giuvna generaziun.

Nossas grondas famiglias cun troppas mats, nossas vischnauncas cun fermas cumpignias de mats senodan buc ella beinstonza materiala, mo ellas ein era buca pli paupras ch' ils loghens de gronda «beinstonza» — e rara, falombra giuventetgna! Mo daners san schelar en, sco la neiv dil mars e luar ora sco neiv digl avrel (lezza ha negina ragisch!); il principal ei la sau-na ragisch en tiara virginala: lezza catscha, fa flurir e purtar fretgs . . . . .

Eviva nossas cumpignias de mats!
